

УДК 908

**СТАРООБРЯДНИЦТВО В ІСТОРИОГРАФІЧНІЙ ТРАДИЦІЇ ХІХ – ПОЧ.
ХХ СТ. УКРАЇНИ ТА КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ**

Мірошніченко Оксана Володимирівна

аспірант

Дніпровський національний університет залізничного транспорту

ім. В. Лазаряна

м. Дніпро, Україна

Анотація: Історіографія старообрядництва вирізняється як своєю різноманітністю наукових студій, так і певною однобокістю досліджень. Залучення величезної кількості джерел офіційного характеру дозволяє прослідкувати взаємини держави та церкви із старообрядницькими громадами протягом всього періоду, проте дуже часто поза увагою дослідників залишаються не менш важливі такі теми, як господарська діяльність, духовне та культурне життя древлеправославних християн.

Ключові слова: віра, релігія, розкол, древлеправославні християни, старообрядництво.

У переліку церковно-історичних досліджень все більш помітне місце займають праці, присвячені релігійно-конфесійній проблематиці, державній та церковній політиці щодо старообрядців й сектантських рухів в Україні. Історія російського старообрядництва знайшла своє широке відображення у різноманітній за жанром літературі. Від самого початку формування старої віри з'являються твори полемічного та викривального характеру. З часом старообрядницька тема набуває поширення і в науковій літературі. Варто констатувати, що історія старообрядництва в науці представлена неповно та фрагментарно, а висвітлення його минулого часто відбувалось крізь призму релігійних забобонів та ідеологічних упереджень. Старообрядництво вважалось

таким, що підриває авторитет та шкодить статусу офіційної пануючої православної церкви.

Зацікавлення вітчизняними дослідниками цієї теми пов'язане з процесом розселення Україною старообрядницьких громад. Видатний український історик Микола Костомаров також зробив внесок у вивчення історії старообрядництва. У своїй праці «Історія російського розколу» він називав старообрядницький рух «великим явищем народного прогресу та суспільної думки» [16, с. 210-310]. Ще один відомий дослідник старообрядництва Чернігівщини Михайло Лілеєв у своїх роботах ґрунтується на значній джерельній базі місцевого походження, що робить її особливо цінною. Автор приділив увагу переселенню перших старообрядців та його значенню в утворенні центрів старої віри [18; 17, с. 377-401].

Окремо варто зупинитися на дослідженнях розселення старообрядців Півднем України. Зокрема, специфікою праць А.О. Скальковського було те, що ним на сторінках «Хронологических обзрений истории Новороссийского края» було надруковано багато джерел, зокрема і тих, які стосуються старообрядництва. Наприклад, №9 «Документи про поселення старообрядців у Новоросійському краї та лист Потьомкіна депутатам від старообрядців за 1785 рік». У них розкривається державна політика Російської імперії стосовно старообрядців, ставлення єпархіальної влади до представників цієї конфесії [26, 27, с.289]. Д.І. Багалій, досліджуючи проблеми заселення південноукраїнських земель у XVIII – XIX ст., наводить статистичні дані щодо кількості старообрядницьких груп. Автор також робить спробу конфесійної диференціації самих старообрядців, виокремлюючи із їх осередку так званих “духовних християн” [2, с.67].

В історіографії початку XX ст. переважає офіційний (охоронно-православний та відомчий) напрям роботи дослідників. Такі праці були в О. Я. Дородніцина [1, с.37], Ф.Є. Мельникова [20, с.258] та ін. Слід підкреслити, що література охоронно-православного напрямку є найчисленнішою серед дореволюційних досліджень. Так, О.Я. Дородніцин упродовж п'ятнадцяти років працював місіонером у Херсонській та Катеринославській єпархіях [3, с. 61]. У своїх

поглядах дотримувався офіційної точки зору російської православної церкви, вважаючи нові релігійні течії шкідливими для православних і ворожими для державного ладу Російської імперії [1, с. 42]. О.С. Пругавін та В.І. Ясевич-Бородаєвська починають збирати матеріал про діяльність старообрядців, накопичуючи великий фактичний матеріал, що став своєрідним фундаментом для вивчення історії та природи «розкольників» [6, с.42]. Так, О.С. Пругавін виступав за віротерпимість і повне рівноправ'я старовірів, пов'язуючи виникнення течії з проблемами суспільного побуту, правовим і економічним становищем народу [25, с.25].

Проте вивчення старообрядництва у радянській історичній науці було підпорядковано пануючій ідеології та атеїстичній пропаганді. Дослідники робили акцент на класовій боротьбі як на першопричині виникнення старообрядництва. У своїй праці М.М. Нікольський «Історія російської церкви» аналізував причини виникнення старообрядництва, дав характеристику процесам поширення цього віровчення. Окрема увага у роботі приділена ролі старообрядців у становленні капіталістичних відносин в Росії. Проте ці спроби докорінно не вплинули на стан вивчення старообрядництва, що перебувало під впливом політики войовничого атеїзму. Крім того, старообрядництво не виступає окремим об'єктом досліджень, його не вивчали як рух у православ'ї, а досліджували як різновид сектантства [23,с. 369, 373].

Новим підходом до проблеми виділяється праця Ю. Ф. Грекулова, в якій заходи, що здійснювались пануючою церквою разом з державою стосовно старообрядців, названі інквізиційними. Автор наголошував, що єдиним історичним аналогом винищення старообрядців була боротьба з єретичними вченням середньовіччя, головним реалізатором якої виступала свята інквізиція. При цьому, єдиним можливим способом захисту свого життя стає втеча прихильників старообрядництва на землі, де контакти з представниками держави та служителями церкви були мінімальними [10].

Із кінця 1950-х рр. виходить чимало робіт з окремих проблем регіональної історії. Чільне місце посідають дослідження етнічної структури населення, у

тому числі і Південної України. Так, у 1959 р., виходить в світ монографія О.І.Дружиніної «Северное Причерноморье в 1775-1800 гг.» [11, с.52]. Автор розглядає географічні умови краю, висвітлює організацію управління. Не оминає вона в роботі питання заселення Півдня України іноземними колоністами, до яких відносить і старообрядців [12, с.74]. Тематично близькими є роботи В.М. Кабузана. Автор використовує введені раніше в обіг джерела, виокремлює правові підстави переселення, вказує на місця проживання старообрядців [15, с.112].

Серед дослідників 70 – 90 – х рр. ХХ ст. слід назвати В.Ф. Миловидова. Автор зосереджує свою увагу на процесі становлення старообрядництва, виокремлення його основних течій та їх боротьбу за часів Російської імперії [21, с.53]. Проте в роботі відсутні будь-які дані про місця проживання старообрядців, їх чисельний склад, основні види занять.

Церковно-історичні студії стали важливою складовою сучасної української історіографії, де окреме місце посідають праці з історії старообрядництва. Перші розвідки з цієї теми були започатковані ще наприкінці минулого тисячоліття. До них варто віднести науковий доробок В.М. Мордвінцева, у яких автор фіксує причину та час появи перших старообрядців, а також їх поступове розселення українськими землями [22, с. 42–48]. Старообрядництво Подунав'я стало предметом дослідження сучасного українського науковця О.А. Прігаріна. У його роботах порушуються питання щодо культурних та етнографічних особливостей старовірів цього регіону. Приділяється увага й історії появи та розселення старообрядців та сучасному стану старої віри на цих територіях. Зокрема, досліджено історію появи та розселення старообрядців Добруджі та Буджаку, проаналізовано чисельність населення старообрядницьких поселень Нижнього Подунав'я [24]. Бессарабія як регіон розселення старообрядців досліджується у працях А.І. Федорової [31]. У них вона охарактеризувала основні етапи формування старообрядницьких поселень зазначеного регіону, дослідила старообрядницькі монастирі на півдні Бессарабії, з'ясувала

становище старообрядців цього регіону у складі Російської імперії [32, с. 63-72].

Якщо О.А. Пригарін та А.І. Федорова досліджували старообрядництво Півдня, то роботи Ю.В. Волошина присвячені вивченню історії старообрядництва на території північної України. У своїй монографії автор докладно вивчив явище «розкольницьких слобод», історію та причини їхнього утворення. Також досліджується повсякденний уклад мешканців цих поселень [7; 8, с. 130 – 162; 9, с. 14-27]. Ґрунтовне дослідження історії старообрядництва у вітчизняній історіографії знайшло своє відображення у роботах С.В. Таранця. Його фундаментальна двотомна праця «Старообрядництво в Російській імперії (кінець XVII – початок XX століття)» присвячена як історії вивчення старообрядництва, так і історії цього явища в цілому [29, с. 554]. Автор дослідив соціальну структуру старообрядництва та його взаємостосунки з державою та іншими релігіями, охарактеризував найвідоміші центри старої віри. У роботі дослідник торкається теми міграції старовірів, констатує як факт, що їх релігійні погляди поширились на величезні території завдяки міграції її прихильників. В основу такого твердження покладено матеріали перепису 1897 року, на підставі яких надано зведені дані про поширення старообрядництва у певних регіонах та охарактеризовано основні центри старої віри, що утворились протягом XVII-XIX століть [30]. Ця праця дійсно є ключовою в історії вивчення старообрядництва не лише в Україні. Її поява демонструє широкий науковий та суспільний інтерес до історії старої віри, її культурних традицій та релігійних практик. Автору також належить дослідження з історії такого центру старообрядництва в Україні як Куренівський монастир. У роботі основна увага зосереджена на історії цього старообрядницького комплексу у XIX – на початку XX століття [28].

Тема історії старообрядництва стає центральною і у дослідженнях молодих українських науковців. Останнім часом збільшується кількість дисертацій, що захищаються за цією тематикою. Зокрема, П.В. Єремєєв присвятив свою роботу соціальній структурі старовірів Харківщини, зазначивши час заснування

старообрядницьких спільнот у регіоні та причини їх переселення до цього регіону [14]. О.В. Бельський дослідив особливості формування старообрядницьких общин Південної України, в тому числі досліджуючи передумови появи і розселення представників безпопівського та попівського толків на території Південної України [4].

Історіографія питання щодо появи та розвитку старообрядництва в межах Катеринославської губернії на сьогодні є досить обмеженою. Це, можливо, знаходить пояснення у тому, що на означеній території не було таких потужних анклавів старообрядницького населення як у більш південних чи західних районах сучасної України. Одним з перших, хто подає нам відомості про старообрядців був І.А. Гельденштад. У його мемуарах є детальні дані про одну з слобід у Єлісаветградській провінції – Зибку, що була заснована старообрядцями, які, ймовірно, „переселились...10 років тому із Стародубу” [6, с.93]. Згадує про старообрядців і перший катеринославський етнограф – Г. А. Залюбовський. У своїй роботі він, характеризуючи населення, підкреслює, що воно складається із росіян та малоросів. Росіяни походять із „сторожевых козаков украинской линии... много было старообрядцев” [19, с.165]. Про кількісний стан старообрядницьких груп наводить дані в своїй роботі Д.І.Багалій [2, с.57]. Цінними для нашої проблематики є дослідження В.І. Ясевич-Бородаєвської кінця XIX – початку XX ст. Маємо на увазі, перш за все, її роботу „Очерки из истории сектантских движений Екатеринославской губернии” [33, с.45]. Зокрема, деякі питання старообрядництва в контексті вивчення релігійного життя колоністів Катеринославщини присвячене дослідження О.В. Безносової. [13, с.319]. Зокрема, опубліковані документи із Державного архіву Дніпропетровської області, що розкривають правопорушення старообрядців на теренах Катеринославщини, їх співіснування з представниками інших конфесій [13, с.34-37]. Також дослідниця розмежовує старообрядців і «духовних християн» і наводить їх короткі характеристики [13, с.282-284].

Одним із провідних сучасних фахівців вивчення старообрядництва на Катеринославщині є Н.М. Буланова. Автор у своїх роботах торкається різних питань, що пов'язані з юридичними засадами проживання старообрядців на Україні, їх відносинам з офіційною церквою [5, с.69]. Узагальнюючий характер має монографічне дослідження – «Християнські конфесії Катеринославщини останньої чверті XVIII – початку XX ст.». Серед інших християнських течій певна частина роботи присвячена правовим та соціально-політичним аспектам проживання старообрядців у нашому краї [6, с.232]. На конкретних матеріалах дослідниця характеризує економічний розвиток осередків, заснованих старообрядцями.

Отже, з часів виникнення явища старої віри у середині XVII століття накопичилось значна кількість абсолютно різних за жанром, спрямуванням та фактологічним наповненням праць, що об'єднані навколо єдиної центральної теми – старообрядництва. Наведений історіографічний огляд засвідчує цей інтерес з боку науковців XIX – XX ст. до вивчення питань православної церкви та історії старообрядництва на Україні. Водночас для території Катеринославської губернії, що також мала достатньо чисельні групи представників різних течій старовірів, історіографічна ситуація дещо гірша. Незважаючи на цей факт, багато питань історії та культури старообрядців на Катеринославщині залишаються недостатньо висвітленими в літературі або взагалі поза межами наукових інтересів дослідників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Алексей (Дородницын А.Я.). Материалы для истории и исследования религиозно-рационалистических движений на Юге России во 2-й половине XIX ст. – Казань: Центральная типография, 1908. – 122 с.
2. Багалея Д.И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. – К.: Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1889. – 115 с.
3. Безносова О.В. А.Я. Дородницын (1859-1919) – православный миссионер та дослідник протестантського сектантства // Вісник Дніпропетровського

університету. Серія: Історія та археологія. – Дніпропетровський ун-т, 2004. – №5. – С.61 -71.

4. Бельський О. В. Старообрядництво в Південній Україні: формування та розвиток у другій половині XVIII - на початку XX ст. : автореф. дис. На здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Бельський Олександр Володимирович. – Запоріжжя, 2007. – 19 с.

5. Буланова Н.М. Православна церква і старовіри на теренах Новоросії (друга половина XVIII – початок XIX ст.) // – Грані. – 2003. – №4. – С.66 – 70.

6. Буланова Н. М. Християнські конфесії Катеринославщини останньої чверті XVIII – початку XX ст. – Дніпропетровськ, 2007. – 232 с.

7. Волошин Ю. В. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII столітті: історико-демографічний аспект. – Полтава: АСМІ, 2005. – 312 с.

8. Волошин Ю. В. Урядова політика щодо російських старообрядців на Стародубщині у XVIII столітті // Український історичний журнал. – 2006. – № 1. – С. 14 – 27.

9. Волошин Ю.В. Міграція російських старовірів на територію Гетьманщини у світлі переписів I пол. XVIII ст. // Київська старовина. – 2001.– № 3. – С. 130 – 162.

10. Грекулов Е. Ф. Православная инквизиция в России / Е. Ф. Грекулов. – М.: Наука, 1964. – 168 с.

11. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. – М.,1959. – 278 с.

12. Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800-1825гг. – М.,1970. – 381 с.

13. Евангельское движение в Российской империи (1850-1917): Екатеринославская губерния (Сборник документов и материалов) / Сост. и ред. О.В.Безносова. – Днепропетровск; Штайнхаген: Samencorn, 2006. – 320 с.

14. Єремєєв П. В. Старообрядці Харківської губернії (1825 - 1917): соціальна структура та кількісні характеристики : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня

канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / Єремєєв Павло Вікторович.
– Харків, 2014. – 20 с.

15. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858 гг.) – М., 1976. – 356 с.

16. Костомаров Н. И. История раскола у раскольников // Раскол: исторические монографии и исследования. – Смоленск, 1994. – С. 210 – 310.

17. Лилеев М. И. К вопросу о времени происхождения Стародубских и Черниговских раскольничьих слобод // Киевская Старина. – 1889. – Т.26. – С. 377-401.

18. Лилеев М. И. Новые материалы из истории раскола на Ветке и в Стародубье (XVII – XVIII вв.). – К., 1893. – 278 с.

19. Маріна З. П. Етнографічні студії Г.А.Залюбовського. Наддніпрянська Україна : історичні процеси, події, постаті: збірник наукових праць. Вип. 6. Проблеми історії освіти, науки та духовно-культурного життя / М-во освіти і науки України, Дніпропетровський нац. ун-т ; редкол. С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Дніпропетровськ, 2008. – С. 161 – 171.

20. Мельников Ф.Е. Краткая история древлеправославной (старообрядческой) церкви. – Барнаул: БГУ, 1999. – 557 с.

21. Миловидов В.Ф. Старообрядчество в прошлом и настоящем. М.: Мысль, 1999. – 112 с.

22. Мордвінцев В.М. Поява та поширення старообрядництва в Україні // Етнічна історія народів Європи: Національні меншини. Етноархеологія. – Київ: Стилос, 1999. – № 3. – С. 42 – 48.

23. Никольский Н.М. История русской церкви – М.:Издательство политической литературы, 1983 – 448 с.

24. Пригарин А. А. Русские старообрядцы на Дунае: формирование этноконфессиональной общности в конце XVIII – первой половине XIX вв. / Отв. ред. О. Б. Демин. – Одесса-Измаил-Москва: «СМИЛ»- «Археодоксия», 2010. – 528 с.

25. Пругавин А.С. Раскол и сектанство в русской народной жизни – М.: Типография Товарищества И.Д. Сытина, 1906. – 276 с.
26. Скальковский А.А. Опыт статистического исследования Новороссийского края – Одесса: Типография Фронцова и Нитче, 1853. Ч.1 – 188 с.
27. Скальковский А.А. Хронологическое обозрение Новороссийского края. 1730-1823. В 2-х частях. – Ч. 1(1730-1796) – Одесса: Городская типография, 1836. – 289 с.
28. Таранец С.В. Куренёвское Тримонастырьё: история русского старообрядческого центра в Украине – К., 1999. – 160 с.
29. Таранец С.В. Старообрядчество в Российской империи (конец XVII – начало XX века) – К., 2012. – Т. 1: Взаимоотношения старообрядческих сообществ с государством и официальной Церковью. – 702 с.
30. Таранец С.В. Старообрядчество в Российской империи (конец XVII – начало XX века) – К., 2012. – Т. 2. Старообрядчество в социокультурном контексте. – 686 с.
31. Федорова А. І. Старообрядницькі общини Південної Бессарабії у XIX – першій половині XX ст.: історико-конфесійний аспект : дис. канд. іст. наук: 07.00.02 / Федорова Алла Іванівна – Одесса, 2005. – 238 с.
32. Федорова А. І. Особливості положення старообрядців Південної Бессарабії під владою Російської імперії (1812 – 1856 рр.) // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Серія: історія. – Одеса: Астропринт, 2004. – Вип. 3. – С. 63 – 72.
33. Ясевич-Бородаевская В.И. Очерки из истории сектантских движений Екатеринославской губернии //– Новое слово. – 1897. – № 4.